

Siyaset, Kulüp, Stadyum: İstanbul Futbol Kültürünün Değişimi (1900-2023) Kitap İncelemesi

Rahşan İnal, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü

ORCID: 0000-0003-4461-0989

E-Posta: rahsan.inal@erzincan.edu.tr

Stadyumların, sosyal bilimlerde bir araştırma konusu olarak dikkat çekmesi, spor coğrafyası araştırmalarıyla başladı. Alanın en etkili ve öncü akademisyeni John Bale (2003:3-67), John Rooney'yi (1974), modern spor coğrafyasının kurucusu kabul eder. 1960'lı yıllarla birlikte gelişen spor coğrafyası alt disiplini, spor faaliyetleri ve sporun mekansal dağılımının zaman içinde nasıl değiştiğiyle, spor peyzajının değişen karakteri, spor ortamı ile buna katılanlar arasındaki ortak yaşama, spor ortamındaki mekansal ve çevresel değişim için önerilerin oluşturulmasıyla ilgilenir (Bale, 2003:5). Ancak stadyumlarla ilgili araştırmalar ne coğrafya disipliniyle ne de yukarıda çerçevesi belirlenen araştırma konularıyla sınırlıdır. Bale'in de (2003) belirttiği gibi tarih, sosyoloji, antropoloji alanlarında çalışan akademisyenler de, üniversitelerde çalışmayan saygın gazeteciler, mimarlar, fotoğrafçılar, popüler dergilerin editörleri ve dergilere yazdıkları yazılarla 'sıradan' insanlar da alana katkı sunar.

Son yirmi yılda kent sosyolojisi, siyaset, yönetim, medya, kültürel çalışmalar, ekonomi disiplinlerinde de stadyumlara odaklanan araştırmalar yapıldı. Çünkü stadyumların politik güç ilişkileriyle, kent belleğiyle, spor/futbol taraftarlarının bu spor mekanlarıyla kurdukları aidiyetle, taraftar kimliği ve taraftarlık kültürüyle yakından ilgisiz var¹ (Anat ve Levental, 2022; Lekakis, 2016; Richards vd., 2021). Sadece ulusal değil uluslararası spor organizasyonları için de inşa edilen spor mekanları, çalışma hayatı problemlerini ya da politik güç ilişkilerini gösterir. Örneğin Katar'da düzenlenen 2022 Futbol Dünya Kupası için inşa edilen spor tesisleri, bu tesislerin inşaatlarda çalışırken hayatlarını kaybeden göçmen işçilerle gündeme geldi. Politik düzeyde gerçekleştirilen "sporla yıkama" (sportswashing) kavramı etrafında eleştirel tartışmaların önünü açtı (Boykoff, 2022; Millward, 2017). Günümüzde Amerika'dan İtalya'ya, Dünya'nın çoğu ülkesinde yeni stadyumların inşaatları planlanıyor, devam ediyor ya da stadyumlar yerinde yenileniyor (Stadium News, 2024).

Türkiye'deki stadyumlar da tarihleriyle, politik ekonomileriyle, taraftarların protestolarıyla, cinsiyetlendirilmiş bir mekan olmalarıyla, kentin ve ağırlıklı olarak da futbol taraftarlarının bellek mekanları olarak akademik tezlere, makalelere, araştırmalara konu oldu (Aksu, 2012; Atasoy, 2020; Avcı, 2010; Celep, 2022; Demirci, 2020; İnal, 2022; Korkmaz, 2019). Ancak hala yeterli düzeyde bir Türkçe literatürün varlığından söz edemiyoruz. Bu nedenle araştırmacı/gazeteci Mehmet Şenol tarafından yazılan “Siyaset, Kulüp, Stadyum: İstanbul Futbol Kültürünün Değişimi (1900-2023)”² isimli kitap Türkçe literatüre önemli bir katkıdır. Yirmi iki bölümden oluşan, her bölümü bir stadyum dönemini anlatan, bir sonraki bölümle de bağlantılı olarak ilerleyen geniş hacimli kitapta İstanbul stadyumlarının 1900- 2023 yılları arasında politik, ekonomik ve toplumsal tarihi aktarılıyor. Kitapta, İstanbul'un ilk futbol mekanları çayırlara da İstanbul kulüpleri Beşiktaş (BJK) Galatasaray (GS) ve Fenerbahçe'nin(FB) stadyum serüvenlerine de ayrıntılarıyla yer veriliyor. Okur, bölümlerin sonundaki açıklamalı dipnotlar ve Osmanlıca metinlerin çevirileriyle de ek olarak bilgilendiriliyor. Kitapta birinci elden süreli yayınlardan Akşam, Yeni Posta, Son Telgraf, Son Posta, Tevhid-i Efkâr, Cumhuriyet, Milliyet, Tan ve Hürriyet Gazeteleri, dergilerden Spor Alemi, İdman, Kırmızı-Beyaz, Türkspor, Hayat, Türkiye Spor Ansiklopedisi, Galatasaray Spor Gazetesi, Yedigün, Tanin ve İkdâm arşivlerinden yararlanılmış. Ayrıca ulusal ve uluslararası müze, kişisel ve spor kulübü arşivlerinde de çalışılmış.

Spor, mekana ihtiyaç duyar ve her spor kulübü kendine ait bir stadyuma ya da spor salonuna sahip olmak ister. Şenol'un kitabı da belgeleriyle İstanbul stadyumlarıyla ilgili şu soruların yüz yıldan fazla bir zamandır sorulduğunu ispatlıyor: Stadyum nereye yapılacak? Ne zaman yapılacak? Stadyumu kim/nasıl yapılacak? Eğer yoksa, arazi nasıl elde edilecek? Stadyum maliyetleri nasıl karşılanacak? Kitap, bu ve diğer soruların tamamına İstanbul stadyumları özelinde belgeler ve açıklamalarla cevap veriyor. Özellikle dönemin politikacıları öne çıkıyor. Bu yazı da Şenol'un çalışmasına özellikle sosyal bilimler alanındaki araştırmacılar ve okurların dikkatini çekmek, kitabın literatüre katkısını açıklamak amacıyla kaleme alındı.

“Siyaset Kulüp Stadyum” kitabından önce

Bir kitabı, eğer varsa yazarın diğer eserleri ve kariyer hikayesiyle birlikte değerlendirmenin 'hemormanı hemağaçları gören' bir inceleme için başlangıç olacağını düşünüyorum. Çünkü ilerleyen sayfalarda ayrıntılandıracağım gibi “Siyaset Kulüp Stadyum” birdenbire oluşmuş bir kitap değil; belirli bir birikimin, arşivde ne aradığını, hangi detayların peşinden gideceğini ve

bulduğu belgeyi nasıl kullanacağını da bilmenin ürünü. Bu sebeple öncelikle Şenol'un (2021) "Gayriresmi Futbol Tarihi" kitabını incelemek gerek. Zira yazar, "Gayriresmi Futbol Tarihi"nde de arşivlerde çalışarak futbolun bilinen isimlerine yer vermiş. Aynı zamanda futbola emek veren 'sıradan' insanların hikayelerini de öne çıkarmış. Düz tarih anlatılarında futbolun "isimsiz kahramanları" diyerek isimsiz bırakılan 'sıradan' insanları isimleriyle anılmış, aktarılmış: "Tahtaperde" Aleko, Kulaksızzade Galip, "Sütçü" Milo... Ayrıca Ali Sami Yen'in arşivciliği de dikkate değer (Şenol, 2021:283). Akıcı, sade bir Türkçe, ilgi çekici ayrıntılarla beslenen, "Mektebi-i Sultani" ile başlayıp Galatasaray Spor Kulübü odağında ilerleyen kitap, E. Hobsbawm'ın (1997) "aşağıdan tarih" yazımının futbolla denendiği – ama sadece denendiği- izlenimi de veriyor. Bu nedenle oldukça sürükleyici. Kitabın (2021:134-152) "Futbol Çayırıları, Futbol Mevsimi" ile "YMCA³, Stat ve Olimpiyat" (2021:383-414) başlıklı bölümleri de adeta yeni kitap "Siyaset Kulüp Stadyum" un habercisi.

"Siyaset Kulüp Stadyum" un girişindeki öz yaşam öyküsünden de anlaşıldığı üzere Şenol'un futbol tarihiyle ilgili dergi, kitap ve belgesel senaryo yazarlığı dahil olmak üzere pek çok çalışması var. Bu çalışmalar çoğunlukla GS Spor Kulübü merkezli. Galatasaray Dergisi'nin on üç yıl yayın yönetmenliği yapmış, Türkiye'de siyaset ve futbol tarihini ele aldığı kitabıyla da bilinen Mehmet Ali Gökaçtı (2008) ile birlikte GS'nin tarihini hazırlamış (Şenol ve Gökaçtı, 2008). Mehmet Ali Birand ve Mehmet Polat'la birlikte "Galatasaray: 100 Yıllık Sevda" isimli belgeselin senaryo yazarlığı da diğer çalışmaları arasında (Şenol, 2024). Kısacası yazarın, futbol tarihine hem 'sahadan' hem arşivlerden hakimiyeti var. Bu birikim ve ilgi alanı "Siyaset Kulüp Stadyum" gibi arşivi zengin bir kitabın araştırmacı/gazeteci Şenol tarafından yazılmasının tesadüf olmadığını gösteriyor.⁴

Çayırardan Stadyumlara

Mehmet Şenol'un "Siyaset Kulüp Stadyum" kitabını futbol tarihinin diğer kitaplarından (Gökaçtı, 2008; Yüce, 2015, 2016, 2019) ayırt eden İstanbul stadyumlarından/mekandan doğru Türkiye'nin politik ve toplumsal tarihini görüyor oluşu. Bir bakıma politik spor coğrafyası okuması yaptığını söylemek de mümkün. Yazarın siyaset bilimi formasyonunun katkısıyla olsa gerek futbol, olaylar ve kişilerin yaşam öyküleri diyalektik bağlantılar kurularak politik tarihle ilişkilendiriliyor. İmparatorluktan ulus devlete ve günümüze kadar olan dönemde futbolun oynandığı yerlerin/mekanların, doğal olarak futbolun/kültürünün dönüşümünü aktarıyor. Kitap, Osmanlı İmparatorluğu zamanında futbolun Müslüman, Yahudi, Ermeni, İngiliz, Türk,

Rum ve diğerk etnik kökenlerden gençler tarafından oynanırken fotoğrafını çekerek başlıyor. Şenol (2024: 16), kitabın birinci bölümünde futbolun ilk defa oynandığı İstanbul, Anadolu yakasındaki “Moda Çayırı”, “Kuşdili Çayırı” ve “Papazın Çayırı”nı tanıtıyor, diğerk İstanbul çayırlarıyla da ilerliyor.⁵ Futbolun çayırlarda oynandığı bu dönem Bale’in (1993:123) Britanya futbol stadyumlarının tarihsel dönüşümünü araştırdığı çalışmasındaki ilk evreye, yani sanayi öncesi 'halk (folk) futbolu' evresine denk geliyor.⁶ Kitaptaki fotoğraflar da bunu doğruluyor, oyuncularla izleyenler arasında mekansal-uzamsal sınır görülüyor. Maçlar bedava seyrediliyor (Şenol, 2024:14). Futbol oynanmadığı zamanlarda bu çayırlar, mesireler halka açık piknik, dinlenme ve sosyalleşme alanları olarak kullanılıyor. Futbol oynandığı günlerde de çayırların çevresinde, izleyiciler ve futbolcular için buluşma mekanları oluşuyor: Hurşid Ağa’nın kahvesi, Lazari’nin kahvesi, Zeynel Ağa’nın muhallebici dükkanı...

Sporda modernleşmenin alametifarikası zaman ve mekan sınırlılığıdır. Kitabın birinci bölümü, 1908 II. Meşrutiyet’in ilanı ile bitiyor ve ikinci bölüm “Union Club: İstanbul’un İlk Stadyumu” başlığıyla stadyumun inşa sürecine odaklanıyor (Şenol, 2024: 31). Bu zaman diliminde artık İstanbul’da futbol kulüpleri ve bu kulüplerle birlikte Cuma Ligi kurulmuş, her Cuma belirlenmiş bir çayırdaki düzenli olarak futbol oynayan erkekler, kenarda da bu oyunu izlemeyi seven, meraklı bir izleyici kalabalığını görüyoruz. Kalabalık her hafta artan bir sayıyla ama mutlaka o çayıra geliyor. Kısacası çayırdaki seyirci garantili ve ücretsiz bir 'oyun' var. Düzenli olarak gerçekleşen bu 'organizasyonun' ticari değeri olabileceği -mekanın değişim değerinin kullanım değerine dönüştürülebileceği- çok geçmeden fark ediliyor. İstanbul’da da tıpkı Britanya’da olduğu gibi futbolun stadyumda oynanması fikriyle girişimler başlıyor. Çeşitli denemelerden sonra II. Abdülhamit’in izniyle Osmanlı İttihat Kulübü’ne (Union Club) 10-15 dönümlük 'Hazine-i Hassa' ya ait arsa 'kiralanan' suretiyle 'kullanım hakkı' olarak veriliyor.⁷ Arsanın çevresi tahtalarla perdeleniyor, tribün, kale direkleri sabitleniyor ve dışına da “Union Club Sahası” levhası asılıyor. Ancak bu stat günümüz modern stadyumlarından ziyade Bale’in (1993:123-124) Britanya modelindeki diğerk evre (rule-boundedness) yani mekana, kuralla sınırlılık konulduğu, izleyici ve oyuncu mesafesinin azaldığı evreye denk gelir. Kitapta bu döneme ait fotoğraflar, mekandaki sınırların ihlal edilebilir haline referans veriyor (Şenol, 2024: 39-42).

Kitap birinci bölümünden itibaren okuru futbolla birlikte İstanbul’un sosyal, politik ve ekonomik tarihine doğru bir yolculuğa çıkarıyor. 1900’lerde

başlayan bu yolculuk, futbol mekanlarını merkeze alarak yavaş yavaş ilerlerken imparatorluğun başkentindeki çalkantılı askeri ve politik gelişmeleri de aktarıyor. Stadyumlarla okurlara imparatorluğun çok kültürlü çok dilli yapısı hatırlatılarak, farklı dillerdeki isimleriyle İstanbul futbolunun önemli şahsiyetleri tanıtılıyor.

Ülkeyi yönetenlerin her askeri, politik ve ekonomik hamlesinin futbolu ve futbolun mekanlarını da etkilediğini, ağırlıklı olarak devlet- siyasal iktidar - spor kulübü ile ek olarak sermaye ortaklığının iç içe geçmişliğini de okuyoruz. Şenol (2024), İstanbul'da futbol mekanlarını tek örnekle, düz çizgide ilerleyen bir tarih anlatısı olarak aktarmıyor. Bir tarafta "Union Club Sahası" tabelasıyla bir stadyum kuriliyor ancak aynı zamanda bir diğer İstanbul semtinde çayırarda futbol oynanmaya devam ediyor.

Kitabın sonundaki Adlar Dizini (2024:503-510) içeriği dahi kitap hakkında ipucu verir nitelikte: Ahmet Şerafettin Bey'den Yusuf Ziya Öniş'e, Gündüz Kılıç'tan Şükrü Saraçoğlu'na, Adnan Menderes'ten Lütfi Kırdar'a, dönemin politikacıları, sermayedarları, futbol dünyasının her toplumsal sınıftan ismini (antrenörleri, futbolcuları, taraftarları, mekan sahiplerini vd.) elbette sporun ve politikanın çok sayıda kurumuyla beraber görmek mümkün. Bu nedenle özellikle Bale'in (1993) dönemleştirmesine referans veren bölümlerden seçtiklerimle incelemeye devam ediyorum. Örneğin dördüncü bölüm "Taksim'e Stad" İstanbul'un işgal yıllarında, savaşın gölgesindeki futbola, sporun ilk kurumlarına odaklanırken beşinci bölümde "ticaret ve spor" anlatısıyla Taksim Stadyumu'nun ekonomisi var. Elbette 1940'lı yıllarda "stadyum" değil "stadyom"!⁸ Altıncı bölüm "Taksim Stadi, Kulüplerin Stadyumu: Hisse Tartışması, Celal Bayar" alt başlıklarıyla sunulurken Ankara- İstanbul arasındaki politikacılar- futbol kulüp yöneticilerinin stadyum inşaatı meseleleri de anlatılıyor. İçerikte dikkati çeken ise hala Bale'in (1993) önerdiği Britanya spor/futbol mekanlarındaki "metalaşma ve ayrışma" (commodification and segregation) evresinin tam olarak başlamamış olması. Yani "Taksim Stadyomu" ndan hasılat/gelir elde ediliyor lakin fotoğraflar seyircilerin sınıfsal konumlarına göre ayrıştığı, mekanın metalaştığı bir stadyomu yansıtmıyor. On üçüncü ve on dördüncü bölümler "Dolmabahçe Stadyumu: Cumhuriyet'in Asri Stadyumu" ve "İnönü Stadyumu; Büyük Savaş'ın Zorlukları" ise, Bale'in (1993:125-126) üçüncü ve kısmen dördüncü sırada açıkladığı bir yandan "sınırlama" öte yandan "panoptizm" (containment and panopticism) gösteren modern stadyum örneğini karşılıyor. Başlangıçta 'tepeden/balkondan/ağaç üstünden ücretsiz' maçların izlenmesine olanak veren Dolmabahçe Stadyumu'nun tribünleri

yükseldikçe mekanın sınırları da netleşiyor. 1990'ların stadyumları ise şirketleşen futbol kulüplerinin stadyumlarıdır. Yirminci bölüm "Ali Sami Yen Stadi: Bir Geleneği Terk Etmek" başlığıyla "seçkinleştirmenin" "yerinden edilmenin" temsilidir. Yirmi birinci bölüm ise "Fenerbahçe Stadi: Şehrin İlk Modern Stadi" "yerinde seçkinleştirmenin" örneğidir ve Bale (2000) tarafından "yeni nesil" olarak tanımlanan, müze, konser salonu, VIP locası, restoranları, kütüphaneleri olan korunaklı, gözetimli yani "çok amaçlı" stadyumlardandır.

Sonuç

Şenol, çalışmasında stadyumların sıradan, dev bir beton yığını olarak değil, ülkenin ve kentin toplumsal, politik tarihiyle birer hafıza mekanları olarak görülmesini öneriyor. Ayrıca makalede adını sıklıkla andığım Bale'in (1993), Britanya merkezli tanımadığı stadyum evrelerinin İstanbul'daki geçerliliğini de gösteriyor. Geç sanayileşmiş, geç ulus devlet olmuş Türkiye'nin futbol mekanları da Britanya'daki futbol mekanlarının izlediği aşamaları gecikmeli olarak hayata geçirmiştir. Varılan nokta ise Britanya, özelde de İngiltere'yle benzer: Geçmişte çayırlarda oynanan halk futbolu bugün seçkinleştirilmiş, post modern ya da yeni nesil stadyumlarda oynanırken aynı zamanda bir ürün olarak satılmaktadır. Artık İstanbul'un çayırlarında futbol maçlarını merakla, hevesle, ilgiyle izleyen kalabalıklar futbol taraftarlarına/müşterilerine, izledikleri gençlerin kurduğu futbol takımları da Türkiye'nin büyük futbol şirketlerine 'dönüşmüş'tür. Kitap da biçimi ve içeriğiyle bir 'dönüşüm' sürecini aktarıyor.⁹

Öte yandan mektuplar, anılar, gazete/dergi haberleriyle her toplumsal sınıftan futbolun önemli karakterlerini, futbolla İstanbul'un gündelik hayatını da okuduğumuz kitabın her bölümünün 'gerçek hayattan alınmış' bir film/dizi senaryosu da olabileceğini düşünüyorum.¹⁰ Çünkü Türkiye'de stadyumların akademik literatürü gibi, henüz spor filmleri konusunda da çok ilerleme kaydedilemedi.

"Siyaset Kulüp Stadyum" İstanbul stadyumlarının tarihini, futbolun politik, ekonomik, kültürel ve sosyolojik analizlerini yapacak araştırmacılara bir arşiv sunuyorken yeni araştırmalara ilham olabilecek ipuçları da barındıran bir kitap.

Sonnotlar

1- Kıtalar arasındaki verilere göre Afrika'da 204, Asya'da 715, Avrupa'da 657, Kuzey Amerika'da 467, Okyanusya'da 37, Güney Amerika'da 211 stadyum 10 bin seyirci ve üstünde kapasiteye sahip (World of Stadiums, 2024). Türkiye'de ise, Türkiye Futbol Federasyonu (TFF) verilerine göre, atıl durumda olanlar da dahil olmak üzere, kapasitesi 10 bin üzerindeki stadyum sayısı 53 (TFF, 2024).

2- Yazıda kısaltılarak "Siyaset Kulüp Stadyum" olarak anılacaktır.

3- YMCA: Genç Hristiyan Erkekler Birliği (Şenol, 2024: 72).

4- Türkiye'de futbol tarihiyle ilgili ilk kitapların önemli bir bölümü gazeteciler ya da akademi dışındaki araştırmacılar tarafından yazıldı. Şenol (2024b) sosyal medya hesabında, bu kitabıyla ilgili ilk fikrin, başka bir araştırma için gittiği kütüphanede çalışırken gördüğü minik bir detayın peşine düşmesiyle, oluştuğunu yazmış: "...Tam 82 yıl önce, Mecidiye Köyü'nde Galatasaraylı birkaç üye, nihayet statlarının temelini atmak için, kendilerine 'içindeki taşlarla birlikte' verilen, o zaman Güvercinlik olarak bilinen arazide bir araya geldiklerinde birkaç gün öncesinden çok güzel bir vazo satın almışlar, özenle geleceğe bir mektup yazıp içine koymuşlar ve güzelce paket yapıp atılacak temelin en dibine yerleştirmişlerdi..". Kütüphane arşivlerindeki "minik detayların" kıymetini bilmenin de bir birikimin sonucu olabileceğini, bu bakımdan da tesadüf olmadığını düşünüyorum.

5- "Futbolun ilk oynandığı", "ilk kayıt altına alınan" olarak anlaşılmalıdır.

6- Bale'in (1993 ve 2003/1989) birbirini tamamlayan önemli bu iki çalışmasında "spor mekanları" ile ilgili oluşturduğu kuramsal/tarihsel perspektifin ardında D.Harvey, M. Foucault, R. Sack ve H. Lefebvre gibi önemli sosyal bilimcilerin, çalışmalarını yaptıkları yıllardaki yaklaşımları ve tespitleri bulunur.

7- Uzun yıllarla spor kulüplerine kiralamak suretiyle verilen "kullanım hakkı" Cumhuriyet'in ilanından sonra ve günümüzde de devam etmektedir. Stadyumların, özellikle kamu arazisinin özel bir spor kulübüne tahsis edilerek inşasının sadece Türkiye'ye özgü olmadığını hatırlatmak isterim. Örneğin, Amerika, Los Angeles şehrinin sembollerinden Dodger (beyzbol) Stadyumu'nun sahibi LA Dodger Kulübü'dür. 1957'de kulüp başkanı Walter O'Malley bir stadyum sahibi olmak için girişimlere başladı. Belediye Meclisi de bir yönetmelikle stadyumun bulunduğu kamuya ait araziye stadın inşaatı için kulübe devretti, 1962'de stadyum açıldığında arazi kulübün olmuştur. Yerel halkla kulübün anlaşmazlığı ise yıllarca sürdü (Podair, 2017). Bir diğer örnek Yunanistan'dan. Yunanistan'da da futbol stadyumları ya hükümete ya da yerel yönetimlere ait. Büyük futbol kulüplerinden biri Panathinaikos Athlitikos Omilos'un (PAO) aynı kentsel alan içinde bir yere taşınması da beraberinde kamu kaynaklarıyla özel stadyum inşasına yönelik eleştirilerle tartışmalar yarattı (Lekakis, 2016).

8- Türk Dil Kurumu'na göre günümüz Türkçesi doğru yazımları stat, stadi, stadyum...

9- Ali Sami Yen Stadyumu'nun bugün yerindeki "rezidans" ancak mekanın seçkinleştirilmesi (gentrification) yani "dönüşüm" ile açıklanabilir.

10- İngiltere'de modern futbolun oluşum sürecine odaklanan hikayesiyle "The English Game" (Fellowes, 2020) dört bölümlük mini dizi güzel bir örnek.

Kaynakça

Aksu A (2012). Stadyumlar: Kentsel Bağlamda Spor Eksenli Dönüşüm Öğeleri. *Mimarlık Dergisi*, (364), 65-70.

Anat K ve Levental O (2022). National Buildings for Nation-Building: The Case of England's and France's National Football Stadiums. *Nationalism and Ethnic Politics*, 28 (2), 125-142.

Atasoy F S (2020). Topohilic Bir Mekan Olarak Stadyumlar: Hüseyin Avni Aker Stadyumu Örneği Üzerine Nitel Bir Araştırma. *ROL Spor Bilimleri Dergisi*, 1 (1), 38-65.

Avcı S (2010). İstanbul Örneğinde Şehirçi Arazi Kullanımı ve Stadyumlar: Bir Spor Coğrafyası Çalışması. *Türk Coğrafya Dergisi*, (54), 15-29.

Bale J (1993). The Spatial Development of the Modern Stadium. *International Review for the Sociology of Sport*, 28 (2-3), 121-133.

Bale J (2000). The Changing Face of Football: Stadiums and Communities. *Soccer & Society*, 1 (1), 91-101.

Bale J (2003). *Sports Geography*. 2. Baskı, London&NY: Routledge.

Boykoff J (2022). Toward a Theory of Sportswashing: Mega-Events, Soft Power, and Political Conflict. *Sociology of Sport Journal*, 39 (4), 342-351.

Celep T (2022). Bir Metropol Mekânı Olarak Stadyumda Fanatizm ve Hegemonik Erkeklik. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.

Demirci S (2020). İstanbul'da Futbolun Mekansal Tarihi: Mesireden Halı Sahaya Şehirde Futbolun Mekanı (1880—2019). Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gökçaftı M A (2008). *Bizim İçin Oyna*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Hobsbawm E (1997). *On History*. 1.Baskı, New York: Abacus.

İnal R (2022). Stadyomdan Arenaya Türkiye'de Stadyumların Dönüşümü. *Praksis*, 4 (60), 93-112.

- Korkmaz S (2019). Spor Kültüründe Miras Aktarımı: Ankara 19 Mayıs Stadyumu Yıkımı Örneği. *SPORMETRE Dergisi*, 17 (3), 9-22.
- Lekakis N (2016). The Politics of PAO's New Football Stadium. *International Review for the Sociology of Sport*, 51 (1), 3-26.
- Millward P (2017). World Cup 2022 and Qatar's Construction Projects: Relational Power in Networks and Relational Responsibilities to Migrant Workers. *Current Sociology*, 65 (5), 756-776.
- Podair J E (2017). *City Of Dreams: Dodger Stadium and The Birth of Modern Los Angeles*. Princeton: Princeton University Press.
- Richards J, O'Shea M, Spanjaard D ve Garlin F (2021). 'You Can Rent It for a While, But It Is Our House': Sports Fans' Experience of Returning 'Home' To A New Multipurpose Stadium. *International Review for the Sociology of Sport*.
- Rooney J F (1974). *A Geography of American Sport from Cabin Creek to Anaheim*. USA: Addison-Wesley Publishing Company.
- Stadium News. (2024). Stadium News. <https://worldofstadiums.com/stadium-news/>. Son erişim tarihi, 22/05/2024.
- Şenol M (2021). *Gayriresmi Futbol Tarihi* (2.Baskı). İstanbul: Mundi Kitap.
- TFF (2024). Türkiye Futbol Federasyonu Stadyumlar Futbol Bilgi Bankası. <https://www.tff.org/default.aspx?pageID=324>. Son erişim tarihi, 25/05/2024.
- The English Game* (2020). Netflix. <https://www.imdb.com/title/tt8403664/>. Son erişim tarihi, 25/05/2024.
- World of Stadiums (2024). <https://worldofstadiums.com/>. Son erişim tarihi, 01/06/2024.
- Yüce M (2015). *İdmançı Ruhlar: Futbol Tarihimizin Klasik Devreleri: 1923-1952*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yüce M (2016). *Romantik Yüreklere: Futbol Tarihimizin Yeni Devreleri: 1952-1992*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yüce M (2019). *Osmanlı Melekleri: Futbol Tarihimizin Kadim Devreleri: Türkiye Futbol Tarihi. Cilt 1, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları*.